

ТАҚРИЗИ

муқарризи расмӣ ба диссертатсияи доктории Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич дар мавзуи «Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ» (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илми филология аз рӯи ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ

Тамосҳои забонии Арабу Аҷам таърихи қадим дорад ва аз рӯзгори пеш аз истилои араб ва густариши дини ислом ибтидо мегирад. Вале вуруди селоси иқтибосоти арабӣ ба забони модарии мо, асосан ба рӯзгори пас аз густариши ислом ва бунёди тамаддуни исломӣ марбут аст. Ҳарчанд дар давраи истилои араб гузаштагони мо барои пойдории забони худ ҷонбозиҳо карданд, ҳароина дигаргуниҳои сиёсӣ ва фарҳангӣ ба забони модарии мо бетаъсир намонд ва тадриҷан вожаву истилоҳоти фаровони арабӣ ба ин забон ворид шуданд ва метавон гуфт бештари ин вожагону истилоҳот барои ғано афзудани таркиби луғавии забони мо ба ваҷҳи неку мусоидат карданд. Гузашта аз ин, дар заминаи ин иқтибосот бо афзудани калима ва пешванду пасвандҳои калимасозии забони модарӣ калимаҳои нав сохта шуданд, ки ин фароянд то ба рӯзгори мо идома дорад.

Бинобар ин, аз тарафи унвонҷӯ Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ, ки аз бузургони камназири забону адаби мост, мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтани хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ иқдоми шоиста арзёбӣ мешавад.

Мавзӯ ва мазмуну муҳтавои диссертатсияи Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич ба доираи мавзӯ ва масъалаҳои таҳқиқӣ, ки дар шиносномаи ихтисоси илми 10.02.01. – Забони тоҷикӣ муайян шудаанд, мувофиқати комил дорад.

Навгонии диссертатсия пеш аз ҳама дар он ба мушоҳида мерасад, ки дар он бори нахуст хусусиятҳои луғавӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар осори мансури Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» мавриди таҳқиқи ҷудогона қарор гирифтааст. Дар зимн унвонҷӯ ба заминаҳои таъсири

мутақобилаи забонҳои арабию тоҷикӣ дар давраи пеш аз ислом, мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар давраҳои мухталифи пас аз зуҳури ислом таваҷҷуҳ зоҳир карда, иқтибосоти арабии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомиро бо таваҷҷуҳ ба семантика ва мансубият ба ҳиссаҳои нутқ таҳқиқ кардааст. Дар диссертатсия нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули категорияҳои луғавию маъноии муродифот ва мутаозодҳо аз диди нави илмӣ баррасӣ гардида, бори нахуст калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ ва имконоти калимасозии мураккаб бо истифода аз иқтибосоти арабӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Ҳамчунин чордаҳ банд нуктаи асосии илмии барои ҳимоя пешниҳодшуда дар диссертатсия ҳаллу фасл шудаанд.

Дараҷаи муътамад будани таҳқиқи мавриди назар ба фаровон будани ҳаҷми маводи таҳқиқ, дақиқии маълумот, таҳлили маводи гирдомада ва ҳаҷми интишорот алоқаманд аст. Хулоса ва тавсияҳое, ки дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқи назарӣ ва амалӣ пешниҳод шудаанд, муҳим ва қобили мулоҳиза арзёбӣ мешаванд.

Аҳаммияти назарии таҳқиқ дар он ба назар мерасад, ки натиҷаҳои илмии он имкон дорад ҳангоми таҳқиқи мушкилоти вожашиносии таърихӣ, шарҳу тафсири маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ, таҳаввули калимасозӣ бо иқтибосоти арабӣ ва ғайра мавриди истифода қарор гирад. Маводи диссертатсия ҳамчунин ҳангоми анҷом додани таҳқиқоти илмӣ дар заминаи таърихи забони адабии тоҷикӣ, ҳалли масъалаҳои маъношиносӣ ва услубшиносии амалӣ, пажӯҳиши масъалаҳои назарӣю амалии фарҳангшиносӣ, калимасозӣ, анҷом додани таҳқиқоти густурдаи илмӣ оид ба забонҳое, ки дар таркиби луғавиашон иқтибосоти арабӣ нақши назаррас доранд, метавонад истифода гардад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои онро метавон ҳангоми таълими фанҳои вожашиносӣ, сарф, услубшиносӣ, муайян намудани ҷанбаҳои маъноии осори бадеӣ, ҳангоми тартиб додани луғати осори адабӣ ва луғатҳои истилоҳоти арабию тоҷикӣ ва тоҷикию арабӣ, ҳангоми таълифи фарҳангҳои тафсири истифода намуд. Маводи рисола ҳамчунин метавонад ҳангоми навиштани китобҳои дарсӣ ва дастуру воситаҳои таълим оид ба таърихи забони адабии тоҷикӣ, вожашиносӣ ва калимасозӣ истифода шавад.

Сохтори диссертатсияи мавриди назар вобаста ба мақсаду моҳияти мавзуи мавриди таҳқиқ тарҳрезӣ шуда, аз муқаддима, се боб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ ва рӯйхати адабиёт иборат аст.

Дар муқаддима (с. 4-21) аҳаммияти мавзуи мавриди таҳқиқ ва дараҷаи омӯзиши он баён шуда, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ муайян гардидааст, асосҳои назарию равишомӯзӣ ва равишҳои таҳқиқ, объект ва мавзуи таҳқиқ номбар шудаанд, ҳамчунин навгониҳои илмии таҳқиқ, аҳаммияти назарию амалии он муаррифӣ гардида, дар бораи нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда ва дигар бахшҳои анъанавӣ маълумот манзур шудааст.

Боби аввал «Аз таърихи ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ ва сабабу омилҳои он» (с. 22-87) ном дорад ва аз панҷ фасл иборат мебошад. Дар ин боб дар бораи таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ю арабӣ, заминаҳои вуруд ва корбурди иқтибосоти арабӣ аз рӯзгори густариши дини ислом то замони зиндагии Абдурахмони Ҷомӣ маълумот оварда шудааст.

Дар фасли якум бар мабнои таҳқиқоти анҷомдодаи донишмандон дар бораи робитаи дусамта ва таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ву арабӣ дар рӯзгори пеш аз ислом сухан меравад. Калимаҳои чун *бӯстон*, *фӯлод*, *дебоҷ*, *санҷ*, *барбат*, *ной*, *зер*, *бам*, *девон*, *дафтар*, *барид*, *муск*, *анбар*, *ибриқ*, *чуллоб*, *дустур*, *устоз*, *намузаҷ* ва ғайраро унвонҷӯ калимаҳои ба шумор овардааст, ки дар аҳди чоҳилия ва рӯзгори тоисломӣ аз форсии дарӣ айнан ё бо каму беш дигаргунӣ ба арабӣ иқтибос шудаанд.

Дар фасли дувуми ҳамин боб масъалаи таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) пас аз густариши дини ислом баррасӣ шудааст. Ба андешаи унвонҷӯ калимаҳои назари *салавот*, *ҳаҷ*, *савм*, *имон*, *куфр*, *кофир*, *ҷиҳод*, *муъмин*, *қибла*, *Каъба*, *сӯҷуд*, *рукуъ*, *саҷда*, *масҷид*, *ислом*, *муслим*, *лавҳ*, *қалам*, *арш*, *талоқ*, *ақд*, *муҳаррам*, *сафар*, *хутба*, *хатиб*, *ҳарб*, *амир*, *ҳоким*, *халифа*, *қозӣ*, *фиқҳ*, *фақеҳ*, *байтулмол*, *закот*, *хамс*, *шаръ*, *шариат*, *расул*, *набӣ*, *имом*, *уммат* ва ғайра аз зумраи калимаҳои овардашуда, ки дар се садсолаи баъди истилои араб ба забони форсии тоҷикӣ ворид шудаанд.

Дар фасли сеюми боби якум оид ба дараҷаи корбурд ва мавқеи истеъмоли калимаҳои иқтибосии арабӣ дар осори хаттии асрҳои IX-X маълумот манзур шудааст. Унвонҷӯ ба ин назар аст, ки калимаҳои чун *мунофиқ*, *фосиқ*, *ҳадис*, *оят*, *меҳроб*, *манора*, *азон*, *шайтон*, *воҷиб*,

мустаҳаб, ҳалол, ҳаром, муборак, баракат, идда, савоб, галат, хато, васваса, насиҳат, табиат, ният, такбир, хайру шар(р), азоб, ҳур, наим, шаҳодат, салом, садақа, курсӣ, тасбеҳ ва ғайра баъди густариши ислом бо таъсири забони Қуръону аҳкоми шариат ба забони форсӣ ворид гардида, дар ин забон муродиф надоранд ва дар забони осори адибони ин давра зиёд ба назар мерасанд.

Дар фасли чоруми боби аввал дараҷаи истеъмоли иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII баррасӣ гардида, дар ин замина аз осори баъзе намояндагони адабиёти ин давра шоҳид оварда шудааст.

Дар фасли панҷуми боби аввал дар бораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асри XIII ва пас аз он сухан меравад. Ҳақ ба ҷониби унвонҷӯст, ки дар ин давра дар баробари ворид шудани калимаву ибораҳои зиёди арабӣ, ки аксаран ба оммаи мардум номафҳум буданд, тарзи баён низ душвору печида гардид. Бо вучуди ин, анъанаи соданависи адабиёти асрҳои X-XI аз ҷониби Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон» ва Убайди Зоконӣ «Рисолаи дилкушо» идома пайдо кард.

Боби дууми диссертатсия «Хусусиятҳои луғавию семантикии иқтибосоти арабӣ дар насри бадеии Абдурахмони Ҷомӣ» (с. 88-262) унвон дошта, аз чор фасл иборат аст.

Дар фасли аввали боби дуум ва зерфасли он масъалаҳои назарии иқтибоси калима баррасӣ гардидааст. Унвонҷӯ таъкид бар он дорад, ки дар осори мансури Абдурахмони Ҷомӣ, аз ҷумла «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» иқтибосоти арабӣ мавқеи назаррасдоранд, ки қорбасти онҳо барои саҳеҳу равшан ифода намудани мақсаду мароми муаллиф нақши созгор доштааст.

Дар фасли дууми боби дуум мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ аз ҷиҳати доираи истеъмол баррасӣ гардида, лексикаи динӣ ва истилоҳоти ирфонӣ дар зерфаслҳои чудоғона таҳқиқ шудаанд.

Дар фаслҳои сеум ва чоруми ҳамин боб мутаносибан нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули муродифот ва мутаозодҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Боби сеюми диссертатсия «Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ» (с. 263-350) ном дорад ва аз панҷ фасл иборат аст.

Дар фасли якуми боби сеюм ба таври мухтасар масъалаҳои назарии калимасозӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таъкид шудааст, ки дар асарҳои мансури Абдурахмони Ҷомӣ иқтибосоти

арабӣ ҳам бо пасванду пешвандҳои тоҷикӣ ва ҳам бо роҳи васл шудан бо дигар вожаҳои асливу иқтибосии арабӣ калимаи нав сохтаанд.

Дар фасли дуҷуми ин боб дар бораи аз иқтибосоти арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ сохта шудани калимаҳо сухан меравад.

Дар фасли сеҷуми боби сеҷум калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳои тоҷикӣ (ба-, бо-, бар-, бе-, дар-, но-, ҳам-) таҳқиқ гардидааст.

Дар фасли чоруми ҳамин боб имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасванду пешвандҳо таҳқиқ шудааст. Дар зимн таъкид карда мешавад, ки дар «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ сохтани калимаҳо ҳодисаи назаррас нест. Унвонҷӯ аз калимаҳои назари *бевафой*, *бетамай*, *беҳурматӣ*, *беадабӣ*, *бесифатӣ*, *бесабрӣ*, *беқарорӣ*, *беризой*, *бешуурӣ*, *бетааллуқӣ*, *ҳамрикобӣ* ва ғайра ёдовар мешавад, ки дар ин замина сохта шудаанд. Ба пиндори ӯ ин вожаҳо ду марҳилаи калимасозиро аз сар гузарондаанд. Аввал аз исм ба воситаи пешвандҳои бе- ва ҳам- сифат, баъдан аз сифат ба воситаи пасванди -ӣ исми мушаххас сохтаанд.

Дар фасли панҷуми боби сеҷум роҳу усулҳои аз иқтибосоти арабӣ сохта шудани калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ баррасӣ гардидааст.

Дар қисмати хулоса (с. 351-361) натиҷагирӣҳои муаллифи диссертатсия аз таҳқиқи дар ин замина анҷомдодаи ӯ дар 33 банд баён гардида, оид ба истифодаи амалии онҳо 11 тавсия пешниҳод шудааст.

Дар робита ба мавзӯи диссертатсия унвонҷӯ 2 монография, 25 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 22 мақола дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и Вазорати муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва илми Федератсияи Русия ба таъб расонидааст. Гузашта аз ин, унвонҷӯ нуктаҳои асосии мавзӯи таҳқиқро дар конференсия ва семинарҳои гуногуни илмию амалии дохилию байналмилалӣ дар шакли маъруза пешниҳод кардааст. Дар интишорот натиҷаҳои асосӣ, хулосаи таҳқиқот ва пешниҳодҳои муаллиф инъикос ёфтаанд.

Автореферати диссертатсия, суханрониҳои илмӣ ва мақолаҳои ба чоп расонидаи Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич муҳтавои асосии диссертатсияро инъикос намуда, аз салоҳият ва лаёқати баланди илмии довталаби дараҷаи илмӣ гувоҳӣ медиҳанд.

Дар баробари дастовардҳои назаррас диссертатсия аз нуқсонҳои норасоӣҳо низ ороӣ нест, ки ба пиндори мо рафъи баъзе аз онҳо дар фаъолияти минбаъдаи илмии муаллиф аз манфиат холи нахоҳад буд.

1. Ба назари мо, вақти он расидааст, ки ба қорбасти истилоҳоти забоншиносӣ, ки дар забони мо собиқа доранд ва ҳамчунин бархе аз онҳо дар осори забоншиносии гузаштагонӣ мо мавриди истифода қарор доштанд, дубора расмӣ бахшида шавад. Масалан, муродиф ба ҷойи синоним (с. 2 ...), мутақод ба ҷойи антоним (с. 2 ...), сарф ба ҷойи морфология (с. 20), истилоҳӣ ба ҷойи терминологӣ (с. 20), луғавию маъноӣ ба ҷойи лексикӣ семантикӣ (с. 1 ...) ва ғ.

2. Мувофиқи мақсад доништа мешавад, ки ба ҳамгунии истилоҳот тавачҷуҳ зоҳир гардад. Масалан, дар забоншиносии мо даврабандии сегонаи аз ҷониби муҳаққиқони ватанию хориҷӣ пазируфташудаи забони форсӣ: форсии бостон, форсии миёна, форсии нав мавҷуд аст. Бинобар ин, ба ҷойи истилоҳи форсии қадим (с. 25) форсии бостон гуфтаи беҳтар ба назар мерасад.

3. Дар диссертатсия зикри баъзе матолиби таърихӣ марбут ба густариши забони арабӣ низ саҳеҳ ба назар намерасад. Масалан, унвонҷӯ бо истинод ба андешаи баъзе забоншиносону муаррихон ба хулоса омадааст, ки “ба нуфузи забони арабӣ дар қаламрави давлати Ғазнавиён ва дар девони давлатдорӣ ба роҳ мондани коргузори ба забони арабӣ маҳз писарони Маҳмуди Ғазнавӣ – Муҳаммад ва Масъуд боис гардиданд” (с. 63). Ин нуқта тавзеҳталаб аст, зеро Муҳаммад бори нахуст, дар соли 1030 ҳамагӣ 50 рӯз ва бори дувум соли 1040 тақрибан чанд моҳ амири Ғазнавиён буд. Яъне, дар ин муддати кӯтоҳи давлатдорӣ, ки ӯ ҳамеша ба ҷангу ҷидол бо бародару бародарзода барои тахт машғул буд, наметавонист ба масъалаи табдили забони дафтardорӣ шуғл варзад. Султон Масъуд бошад, ба забону илму фарҳанги Эронзамин арҷ мениҳод. Таърихномаи Абулфазли Байҳақӣ ба забони модарии мо, ба номи ӯ навишта шудааст. Ин масъала бештар ба таассуби вазирони ғазнавӣ бастагӣ дорад, на ба амирони ин хонадон.

4. Дар навиштани номи баъзе аз муҳаққиқон норасоӣ ба мушоҳида мерасад. Масалан, Жилбер Лаззар (с.68), ки Жилбер Лазар аст. Ҳамчунин дар диссертатсияи мавриди назар номи баъзе аз донишмандон ду тарзи навишт дорад: Забеҳулло Сафо (с. 70) ва Забеҳуллоҳ Сафо (с. 70).

5. Дар диссертатсия чо-чо хатоҳои имлоию иншой ба мушоҳида мерасанд (с. 24, 37, 180...).

Норасоихои номбаршуда чузъӣ буда, ба ҳеҷ ваҷҳ аҳаммияти таҳқиқи анҷомдодаро халалдор намесозанд, зеро аксари онҳо хусусияти иншоию имлоӣ дошта, ба мазмуну муҳтавои диссертатсия таъсир намерасонанд. Диссертатсия таҳқиқи мукаммали баанҷом-расида буда, дар рушди забоншиносии тоҷик, ба хусус бахши таърихи забон ва вожашиносии таърихӣ он саҳми арзанда мегузорад.

Диссертатсияи Чумъаев Меҳроб Одинаевич ба талаботи бандҳои 31-35-и Тартиби додани дараҷаҳои илмӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2021, таҳти №267 тасдиқ шудааст, ҷавобгӯ буда, масъалаҳоеро фаро мегирад, ки дар забоншиносии тоҷик дорои аҳаммияти бузурги назарӣ ва амалиянд.

Дар маҷмӯъ, ба назари мо, диссертатсияи Чумъаев Меҳроб Одинаевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насри Абдурахмони Ҷомӣ» (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») кори илмӣ-таҳқиқӣ анҷомёфта ба ҳисоб рафта, муаллифи он сазовори дарёфти дараҷаи илмии доктори илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ мебошад.

Муқарризи расмӣ:

доктори илми филология,
узви вобастаи АМИТ,
сарҳодими илмии Институти
забон ва адабиёти ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ
«29» декабри соли 2022

Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21

(+992) 37227-29-07, 221-70-30

E-mail: iza_rudaki17@mail.ru

Тел: 93-526-98-05

Имзои Султон Ҳ.Б.-ро тасдиқ мекунам:

нозири шуъбаи кадрӣ Институти

забон ва адабиёти ба номи

Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ

«29» декабри соли 2022

Султон Ҳасан Баротзода

Ҳ. Нарзиқулова